

Recensioner

AASMA, KARIN

DRAGSMARKS OCH BOKENÄS KYRKOR, BOHUSLÄN

Almqvist & Wiksell 1994. 102 s.

Premonstratenserna är en relativt sent grundad klosterorden, stadfäst 1126 med augustinerregeln i botten. Det medeltida Sverige hade aldrig något kloster av denna prästorden, medan däremot Skåne hade inte mindre än fem sådana jämte ytterligare ett i Danmark och ett i Norge. Det norska klostret fick ett mycket naturskönt läge på Bokenäset i Bohuslän, närmare bestämt i Dragsmark och bar namnet Mariskogh.

Det är oklart i vad mån klosterkyrkan nyttjades av ortsbefolkningen, men på 1500-talet fanns i varje fall en liten sockenkyrka av trä invid klostret. Vid en visitation 1594 uppmanades församlingen att iståndsätta och bruka den alltmer förfallna klosterkyrkan, men det tedde sig tydligen för dyrt. Den på 1500-talet byggda träkyrkan eldhärjades 1625 och återuppbyggdes kort därefter, för att 1754 genomgå en total ombyggnad. Det är denna kyrka som alltjämt utgör Dragsmarks sockenkyrka.

Av klostret och klosterkyrkan återstår idag bara ruiner, men en rad intressanta byggnadsdetaljer har påträffats vid utgrävningar. Viktigt är att från klostret bevarats en synnerligen förnämlig kalk från slutet av 1200-talet. Den är "ett sällsynt och vackert guldsmedsarbete med anglonorsk bakgrund" som endast har nio stilfränder i behåll, bl a ett ex på Island. Denna kalk med tillhörande paten – avbildad på omslaget till volymen – kom efter reformationen i församlingens ägo och har kontinuerligt använts i Dragsmarks kyrka fram till 1972, då nytt kyrksilver anskaffades.

Dragsmarks 1700-talskyrka pryds av en altaruppsats från sin föregångare på 1600-talet, varifrån också predikstolen bevarats med en vacker korg från tidigt 1600-tal. Kyrkan har haft orgel i varje fall sedan 1896 och har idag en Grönvallsorgel från 1971 om åtta stämmor. I textilt hänseende har kyrkan aldrig varit utblottad, men mellan 1838 och 1920 fanns bara en svart mässhake. Idag äger kyrkan full uppsättning av kyrkliga textilier. I Bohuslän är alltså förhållandena annorlunda än på Gotland (jfr rec av Gerums kyrka).

Bokenäs gamla kyrka är en av landskapets äldsta och bäst bevarade medeltidskyrkor – en enhetlig romansk kyrka från 1100-talet med absid. I början av 1900-talet, då ny kyrka byggts, avsåg man att riva medeltidskyrkan, vilket dessbättre förhindrades av Vitterhetsakademien. Församlingen har heder av att den så väl vårdat sin gamla kyrka, att den också interiört är en sevärdhet med sin vackra 1700-talsinredning och målningar i valv och på läktare från samma sekel. I kortaket finns bl a en framställning av Treenigheten, ett intressant prov på hur det senmedeltida Nådastolsmotivet övervintrat i luthersk ikonografisk tradition. Exemplet är ingalunda det enda i Västsverige.

Bokenäs gamla kyrka restaurerades etappvis på 1970-talet och är sommartid fullt användbar för gudstjänster och förrättningar. 1980 försågs kyrkan t o m med en liten orgel.

Den nya kyrkan, uppförd kring sekelskiftet, bär nygotikens kännemärken. Den är ritad av Adrian Peterson och Carl Crispin och består av ett enskeppigt långhus med lägre och smalare kor samt torn i väster. Vid en restaurering 1954 avlägsnades åtskilliga av nygotikens kännemärken, en åtgärd som idag inte vore lika självklar. Orgelfasaden bevarar dock sin nygotiska karaktär, men orgelverket förnyades 1971 och omfattar idag femton stämmor. Även i detta fall kan konstateras att den textila utrustningen är fullt tillfredsställande.

Bengt Ingmar Kilstrom

ANDERSSON, ROGER POSTILLOR OCH PREDIKAN. EN MEDELTIDA TEXTTRADITION I FILOLOGISK OCH FUNKTIONELL BELYSNING

Sällskapet Runica et Mediaevalia. Scripta minora I.
Stockholm 1993. 271 s. ISBN 91-88568-008.

Cirka 400 medeltida predikningar på svenska och danska har bevarats till vår tid, förutom ett antal predikofragment. I sin doktorsavhandling i nordiska språk, *Postillor och predikan*, har Roger Andersson undersökt en del av detta material, de så kallade β -handskrifterna. Han vill dels ge en beskrivning av materialet, dels en beskrivning av texternas variation innehållsligt och språkligt. Vidare vill han försöka identifiera källorna till denna texttradition samt undersöka proveniensen för den postulerade arketyper (ur- β). Men därtill vill han försöka besvara frågan om tillkomstavsikt och användning för arketyper och de bevarade handskrifterna.

För att klargöra vilka texter författaren ser som predikningar lägger han fast vissa kriterier: en predikan skall vara grundad i Skriftens ord (exegetisk funktion), försiggå inför ett auditorium (liturgisk funktion) samt ha tillämpning för nuet (homiletisk funktion).

Eftersom det undersökta predikomaterialet är på folkspråket, blir frågan om en genreutveckling från lärd teologi till folklig uppbyggelse intressant. Med kyrkofädernas och de skolastiska teologernas skrifter som bakgrund växte en formaliserad predikokost fram, vilken till sin hjälp hade ett antal olika hjälpmedel: konkordanser, summae, citatsamlingar etc. De populariseringssträvanden som därvid möter inom homiletikens område hade motsvarigheter också på andra håll, exempelvis inom den folkspråkiga uppbyggelseliteraturen. Den folkliga predikan utvecklades alltså i spänningsfältet mellan den skolastiska systematiseringen av teologin och strävandena att göra denna teologi tillgänglig för det enkla folket.

Med popularisering avser författaren både *vad* som ska kommuniceras och *hur* detta går till. Han visar hur det sker en viss reduktion av det teologiska innehållet och en expansion i fråga om förklarande utvidgningar etc när en latinsk text skall förmedlas till ett lekmanauditorium på folkspråket. Samtidigt finns en dynamik i traderingen, i den meningen att avskrivare fortlöpande förändrar texten, är medskapande utifrån sin egen tid.

β -arketyperns proveniens vill Andersson söka i den birgittinska miljön – närmare bestämt Vadstena kloster – bland annat utifrån förekomsten av birgitticitat

och andra tydliga birgittinska anknytningar. Källorna till -traditionen bör vara att söka i den dominikanska homiletiska litteraturen. Vadstena kloster spelade med andra ord en framträdande roll som förmedlare och omformare av kontinental teologisk bildning till folklig uppbyggelse, exempelvis genom att utifrån dominikanska källor framställa en predikosamling på svenska, en samling som spreds till lekmän likaväl som till sockenkyrkor och präster.

Nu stannar förf inte här utan reser också frågor kring funktionen: när och hur användes postillorna? Varför kom de till? Han reser frågorna mot bakgrund av tiggarrordnarnas predikoverksamhet, sekularprästernas predikoskyldighet samt vadstenamunkarnas uppgift att predika såväl inom som utom klostret. Förf frågar sig om inte predikoverksamheten vid Vadstena kloster övat inflytande på stiftens ambitioner att sockenprästerna söndagligen skulle utlägga evangeliet. Rättsliga föreskrifter om sådan skyldighet finner han nämligen först vid mitten av 1400-talet. Men frågan är om söndaglig predikan *ad populum* förväntades först då av sockenprästerna. Att söndaglig evangelieutläggning i bevarade svenska synodalstatut uttryckligen omnämns först under 1400-talet kan bejakas. Men var och hur infogade man det ständigt växande katekisationsinslaget, omtalat i det svenska materialet sedan 1300-talets första del, om det inte skedde i form av eller i anslutning till ett förkunnelsemoment i liturgin? Hur skall man förstå förekomsten av predikosamlingar och -hjälpmedel i exempelvis testamenten under 1300-talet, om predikningar normalt inte förekom vid söndagsmässan? Och hur skall man tolka förekomsten av predikstolar i sockenkyrkor före 1400-talet? Är det kanske därtill rentav så, att statutens upprepade framhållande av prästernas predikoskyldighet lika mycket kom till för att skydda prästens rätt att predika (dvs i en församling som gärna såg att predikan och katekisation inte förekom så ofta), som att försöka komma tillrätta med präster som var ovilliga att predika?

Den avhandling som här presenterats är av stor och grundläggande betydelse för det framtida utforskandet av det svenska, medeltida predikomaterialet. Det är kanske inte en bok för var man att läsa – det rör sig dock om filologisk grundforskning. Men funktionsavsnittet och den avslutande diskussionen är av intresse för väsentligt fler än filologer och teologer. Bokens senare fjärdedel är därtill väsentligt mer lättillgänglig för icke fackfolk än de första tre fjärdedelarna.

Sven-Erik Pernler

ANREP-BJURLING, JAN RÄTTFÄRDIGGÖRELSE GENOM TRO. LÄKTARMÅLNINGARNA I S:TA GERTRUDS KYRKA I STOCKHOLM 1659–1665

Institutionen för konstvetenskap vid Stockholms universitet (tr Nyköping)
1993. 251 s. ISBN 91-7153-134-3.

I inledningen till sin avhandling påpekar Jan Anrep-Bjurling det märkliga förhållandet att S:ta Gertruds kyrka, Tyska församlingens kyrka i Gamla Sta'n i Stockholm, trots sin rika konstnärliga inredning inte har dragit till sig större intresse. Till inredningen hör bland annat en samling läktarmålningar – 119 till antalet! – från 1660-talet. Dessa målningar har nu Anrep-Bjurling tagit som sitt studiematerial.

Avhandlingen består av sex kapitel. I det första introduceras vi i S:ta Gertruds kyrkas historia, får en beskrivning av målningarna och tidigare forskningar kring

liknande bildprogramms innebörd. Här presenterar också författaren sina problemställningar och sin metod. Vi får också en presentation av de båda konstnärerna Carl Thor Högh och Johann George Philip.

Som material för avhandlingen tar Anrep-Bjurling bildprogram som omspanner en tidrymd från 1500-talets början till 1600-talets slut (dessutom ett svenskt program från 1741). Författaren frågar bland annat efter om bildprogrammets skapare var bundna av medeltida bildkonventioner eller om det var ett nyskapande, om högortodoxin satte en egen prägel på målningarna och om utgångspunkten ibland kunde vara en religiös skrift. Redan här i inledningen konstaterar författaren att syftet är att visa hur "kristocentriciteten och rättfärdiggörelseläran är de protestantiska bildprogrammets innehåll", vidare att man inte kan skönja några större förändringar på grund av högortodoxin samt att målarna inte slaviskt följde en mall utan kunde låta sätta sin egen prägel på bildprogrammet.

Den teologiska och konstnärliga bakgrunden tas upp i avhandlingens kapitel 2. Här presenteras den lutherska ortodoxin, Luthers syn på dessa frågor och hur kyrkomåleriet kunde ställas i reformationens tjänst. Vi får också i ett särskilt avsnitt veta mer om läktarnas betydelse i det protestantiska kyrkorummet.

De i S:ta Gertrud befintliga läktarmålningarnas bakgrund analyseras i kapitel 3. Författaren går igenom det teologiska innehållet i bildprogram, framför allt från Tyskland, och tycker sig kunna urskilja tre mönster i bildprogrammen vilka har sina motsvarigheter i S:ta Gertrud.

I och med kapitel 4 har vi kommit till det som avhandlingen har satt som fokus, nämligen en tolkning och rekonstruktion av de båda läktarnas bildprogram. Det följs av ett kapitel 5 som diskuterar vilken betydelse förlagor har haft samt hur de båda tidigare angivna konstnärerna förhöll sig till förlagorna. Den viktigaste förlagan är Matthaeus Merian d ä med sin *Icones Biblicae* (1625–27). Den konstnärliga stilen behandlas i det följande kapitlet, och ett försök görs att bestämma vilken del Högh respektive Philip har i bildsviten.

Efter slutord och en *Zusammenfassung* följer så en katalog med en presentation av varje målning med angivande av förlaga, måttuppgifter och bibeltext. Här finns ett nästan komplett bildmaterial från läktarna.

I en Exkurs I får vi förhistorien till den stora restaureringen av målningarna som kom till stånd 1955–58 och i Exkurs II möter vi material från arkivalier som berättar om hur det ursprungliga kontraktets arbeten förflöt. Vi får uppgifter om arvoden, donatorer, gesäller men också en social bakgrundsskildring till målarna Höghs och Philips liv.

I bilagor finner vi beslut och kontrakt till detta arbete i S:ta Gertrud i originaltext. Efter noter och litteraturliste kommer så ett mycket användbart register över motiv, konstnärer, personnamn och kyrkor. I bokens bakre pärm finns en ficka med två lösa bilagor A och B som visar schemata över bildprogrammen i kyrkan och som är mycket användbara att ha lösa vid läsningen av avhandlingen men också när man står på plats i kyrkan.

I avhandlingens inledning, p 11, citerar Anrep-Bjurling O Granbergs omdöme från 1930 om de båda konstnärerna Högh och Philip som "rätt obskyra konterfejare", och även om författaren i sin avhandling försöker ge dem upprättelse får man nog anse omdömet inte vara helt felaktigt. Det bestående värdet när det gäller dessa målningar är, som Anrep-Bjurling också själv anger, själva bildsviten i sig och de idéer som ligger bakom. Det är det historiska och ikonologiska värdet som nog får sägas bli det bestående medan det konstnärliga utan dessa två inte

skulle ha stått sig genom tiderna. Dock kan man glädjas åt det naiva framställningssättet, exempelvis i motivet Jakobs kamp med ängeln där förlagans gestalter – Jakob och ängeln – än mer apostroferas som två primitiva slagskämpar där den ene – ängeln – tar tag i Jakobs vänstra ben för att försöka rycka honom till marken. Men någon stor konst är det inte.

Lars Djerf

BENESTAD, FINN MUSIK OCH TANKE. HUVUDLINJER I MUSIKESTETIKENS HISTORIA FRÅN ANTIKEN TILL VÅR EGEN TID

Studentlitteratur, Lund 1994 (omtr av Rabén & Sjögrens utgåva, Stockholm 1978)

Den norske musikforskaren Finn Benestads *Musik och tanke*, som Rabén & Sjögren gav ut på svenska redan 1978, har kommit ut i nytryck på Studentlitteratur. Det är väl motiverat eftersom det är den enda aktuella framställningen på svenska av musikestetikens historia. Vad det handlar om är alltså inte musiken och dess historia som sådan, utan tankar om musik som människor gjort sig och reaktioner inför musiken som de gett uttryck åt. Var och en med intresse av att spekulera en smula över vad han eller hon gör när han eller hon musicerar eller lyssnar till musik skall absolut läsa Benestads välinformerade och pedagogiskt upplagda bok.

Anders Ekenberg

BERGLUND, INGER KYRKOGRÅRDENS MEDITATIVA RUM

Verbum 1994. 96 s.

En ökad rörlighet i samhället ställer förändrade krav på våra begravningsplatser; släktgravar blir alltmer sällsynta, familjeband spricker upp, vem kan och vill åta sig vården av graven. Många äldre tycker inte att barn, som kanske bor på annan ort, skall behöva ta ansvar för skötseln av en grav. Det är skäl som gjort att många människor på senare år har börjat välja minneslundan som begravningsform.

När pastoraten anlagt minneslundar har man inte alltid gjort planeringen utifrån de efterlevandes behov och upplevelser. Hur skall dessa områden på kyrkogården gestaltas för att bli till stöd i sorgearbetet? Vilka faktorer är väsentliga och hur når arkitekten/planeraren fram till lösningar som tillgodoser dessa behov? Hur kommer framtiden att förändra och påverka begravningsplatserna? Dessa frågor står i centrum i boken *Kyrkogårdens meditativa rum* av landskapsarkitekten Inger Berglund. Hennes intressanta studie innehåller såväl arkitektoniska som sociologiskt-kulturella aspekter.

Utgångspunkten för boken är ett antal intervjuer med efterlevande och en inventering av 23 minneslundar i Mellansverige. Det är en vacker volym med en tilltalande typografi – och man hoppas att den finner läsare också utanför kretsen av landskapsarkitekter och ledamöter i kyrkogårdsnämnder. Kyrkogårdsmiljön angår ju oss alla.

I författarens undersökning får intervjupersonerna bära fram sina tankar om gravplats, gravskick och begravning. Det framkommer att man ofta väljer minneslundan med tanke på dess skötselfrihet. Kistbegravning väljer man i allmänhet av religiösa skäl, urnbegravning av praktiska – kanske för att få plats i familjegraven. Man besöker graven för att minnas, få lätta på sorgen och kanske träffa andra sörjande.

När det gäller minneslundans utformning har de flesta intervjupersoner en mycket klar uppfattning om hur den bör gestaltas. Läget är viktigt, gärna högt, så att man får en känsla av rymd och kontakt med himlen. Avskildhet är också väsentligt; inget störande trafikbuller. Det ska kännas varmt och ombonat med mjukt och välskött gräs, träd och buskar. Vidare bör platsen upplevas som speciell. Den måste ha ett stråk av andlighet och outtalad mystik. Symbolerna i landskapet är väsentliga. Man behöver några centrala punkter att fästa blicken på.

Hur ska morgondagens kyrkogårdar se ut? Författaren talar om framtidens samhälle, det mångkulturella, där enhetskulturen brutits upp. Det kan medföra en rad nya begravningsformer. Den geografiska rörligheten får till följd att olika generationer inom samma familj begravs på skilda orter, vilket aktualiserar frågorna om flyttning av stoft och skötsel på distans. Kanske kommer så kallade asklundar att bli vanligare, där skötseln ligger på kyrkogårdsförvaltningen, men där den exakta platsen där askan jordats ändå kan pekas ut.

I bokens slutkapitel ger författaren tio råd till arkitekten vid utformning av kyrkogårdens meditativa rum utifrån det material som kommit fram ur intervjuer, inventeringar och analyser, värda att beakta när en ny begravningsplats skall anläggas.

Lars Bondeson

BESKOW, PER
MARIA I KULT, KONST, VISION
Bokförlaget Åsak 1991. 150 s. Ill.

Maria är på väg att återupptäckas i Svenska kyrkan. Vi har fått en ny Mariadag – fjärde söndagen i advent – vi har fått nya Mariapsalmer och i många kyrkor får Mariabilder på nytt en plats. I feministisk teologi har Maria också fått en plats. Vid ett veckolångt symposium i Vadstena hösten 1994 belystes Maria ur en rad olika aspekter av forskare från olika discipliner.

Bland föreläsarna i Vadstena fanns som sig bör den lärde Per Beskow, som givit oss en översikt över Marias roll i sin bok *Maria i kult, konst, vision*. Som patristiker är det naturligt att Beskow tar ett djup grepp tillbaka i tiden och anför vad kyrkofäderna har att säga i ämnet. Men samtidigt visar han sig vara en eminent kännare av Mariavisioner i vår egen tid, speciellt på franskt område.

Ur evangelisk synpunkt hade det onekligen varit värdefullt om Beskow givit oss en sammanfattning av Maria i Nya testamentet och i protoevangelierna. Som romersk katolik förefaller han mera intresserad av de utombibliska motiv som senare vuxit fram och fått en plats i den romerska kyrkan. Till dem hör Jungfrun i Rosengård, Maria lactans, Den krönta Maria och Skyddsmantelmadonnan. Som jag själv visade i min Vadstena-föreläsning har alla dessa motiv reproducerats i

form av kistebrev ännu fram mot 1800-talets mitt, medan bonadsmålarna där-
emot begränsat sig till de nytestamentliga Mariamotiven.

Också i folklivet finns reminiscenser av Mariakult i vårt land, vilket Beskow påminner om i kapitlet om Maria som mjölkgivverska. Kornas namn anknyter sålunda ofta till Maria. Men också den tyska vinbeteckningen "Liebfraumilch" har sitt ursprung i Mariakulten. Beskow anknyter till Lukasevangeliets ord: "saliga de bröst du har diat!" (11:27). Men det hade funnits anledning att också peka på Höga Visan som brukades prefigurativt. Den tyske medeltidsforskaren Klaus Schreiner har i sitt nyutkomna arbete *Maria Jungfrau, Mutter, Herrscherin* (Wien 1994) utvecklat detta i ett avsnitt med rubriken hämtad från Höga Visan: "Deine Brüste sind süsser als Wein". Schreiner anser rentav att bildmotivet – utom att vara ett stöd för Kristi mänskliga natur – indirekt utgjorde en propaganda för amning, något som inte var populärt söder om Alperna bland de högättade neapolitanska damerna, som hellre höll sig med ammor.

I avsnittet om skyddsmantelmadonnan visar Beskow hur denna typ av Mariaframställningar brukats i processioner för att skydda en stad mot fientligt överfall, t ex från svenskarna under trettioåriga kriget. På Kulturen i Lund finns en trästock från Berlings boktryckeri som använts för framställning av kistebrev med detta motiv, uppenbarligen så sent som under 1700-talets andra hälft. Schreiner tolkar motivet mot bakgrund av medeltida rättssymbolik. Vid adoption inhöjde man skyddslingen i sin kappa. Skyddsmantelmotivet är för övrigt även knutet till S:ta Ursula (*Ico-post* 1994:1, s 20). Men hur det kom sig att även nådastolen inneslöts i den typ av skyddsmantelmadonnor som skrinmadonnorna utgör är en fråga som fortfarande väntar på sin lösning.

I avsnittet om Mariavisioner kan Beskow anknyta till den heliga Birgittas uppenbarelse vid hennes besök i Betlehem julen 1372. Med rätta pekar han på att Josef med ljuset invid krubban har sitt ursprung i Birgittas vision (jfr rec:s studie Maria med sömnaden och Josef med ljuset i Vetenskapssocietetens i Lund årsbok 1991). Främst behandlar Beskow dock senare Mariavisioner, både den klassiska i Lourdes och mera obekanta. Inte sällan rör det sig ursprungligen om barns visioner. Beskows exempel skulle kunna mångfaldigas även utanför Frankrike och Iberiska halvön. Särskilt intressant är den Mariavision som fyra flickor i Heroldsbach i Bamberg i f d DDR hade i oktober 1949. Vallfärderna dit förbjöds nämligen av de kyrkliga myndigheterna men befrämjades å andra sidan av lokalbefolkningen av båda konfessionerna. Omständigheterna har ingående belysts på basis av fältforskning av Cornelia Göksu i en avhandling (sammanfattad i symposievolymen *Volksfrömmigkeit. Refarte der Österreichischen Volkskundetagung 1989 in Graz*, Wien 1990). Det mest berömda exemplet från senare tid på en Mariavision knyter sig dock till Medjugorje i Herzegowina i f d Jugoslavien. Där visade sig den 24 juni 1981 Maria med Jesusbarnet för sex ungdomar, mellan 10 och 14 år gamla.

I nutidssvenskan brukas ordet vision ofta, men långt ifrån sin ursprungsbetydelse av helig uppenbarelse; t ex av Lena Gerholm som rubrik på boken *Etnologiska visioner!* Tron har "förvandlats från åskådighet till abstrakt resonerande", för att citera Per Beskow som slutar med en förhoppning att det dyrbara arv hans bok behandlar "skall kunna återupptäckas i framtiden".

Nils-Arvid Bringéus

BRANDER JONSSON, HEDVIG BILD OCH FROMHETSLIV I 1800-TALETS SVERIGE

Acta Universitatis Upsaliensis. Ars Suetica 15. Almqvist & Wiksell International. Västervik 1994. 321 s.

Att det föregående seklets bildutbud är påfallande stort, är lätt att konstatera, liksom dess religiösa inslag. Om man begränsar sig till sistnämnda kategori, visar det sig att materialet är heterogent både vad gäller dess form och innehåll. Utifrån begreppet visuell kommunikation har konstvetaren Hedvig Brander Jonsson antagit utmaningen att i sin doktorsavhandling presentera, strukturera och tolka detta bildmaterial. Titeln på hennes avhandling, *Bild och fromhetsliv i 1800-talets Sverige*, anger hur hon behandlat ämnet ur ett tvärvetenskapligt perspektiv. Detta gör hon med stor kunnighet och vetenskaplig akribi.

Hedvig Brander Jonsson har därför på ett övertygande sätt kunnat belysa vilken betydelse den religiösa bilden fick under 1800-talet som förmedlare av det kristna budskapet. Därmed har hon också velat analysera denna omfattande bildproduktions innehåll, villkor och ställning inom ramen för fromhetsliv och kulturella miljöer i vårt land under föregående sekel. Av särskilt intresse är, enligt min mening, de analyser av ikonografisk och motivhistorisk art som står i fokus i bokens andra del. Och då handlar det om sex representativa motiv som under 1800-talet fick förnyad aktualitet med tydliga accentförskjutningar både vad gäller form och innehåll.

I detta sammanhang spelade givetvis de olika grafiska teknikerna, som också förnyades under 1800-talet, en stor roll. Därför saknar jag en redogörelse för vilka dessa tekniker var, hur de utövades, liksom deras för- och nackdelar. Även om författaren utlovat en undersökning i ett senare arbete, hade det varit på sin plats med åtminstone en kort exkurs i ämnet; just för att läsaren lättare kunde ha tillgodogjort sig bokens innehåll, inte minst med tanke på det instruktiva och fylliga illustrationsmaterialet.

En annan invändning av formell natur är att författaren genomgående borde ha stavat Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS) på angivet sätt utan att dra samman de sista två orden i namnet. Fastän detta kan synas vara en bagatell i ett större sammanhang, är det faktiskt så, att EFS fortfarande stavar sitt namn på vad man kan kalla ursprungligt sätt.

Av stort värde för att en läsare skall kunna tillgodogöra sig de sex motivstudierna, är de utförliga bakgrundsteckningar som redovisas i bokens första del, "Ideologi och bildkommunikation. Då tänker jag särskilt på kapitel sex, som behandlar bildsyn och bildbruk inom EFS, den tongivande organiserade väckelse-rörelsen av nyevangelisk art med dess pietistiska kultursyn. Eftersom "synden och världen" ofta blev synonyma begrepp inom den svenska nyevangelismen, kunde bilder med kristet innehåll godkännas och spridas bara om de förmedlade ett budskap av uppbyggelig eller moralisk och pedagogisk karaktär. Därför accepterades även bilder som emanerade från romersk-katolsk och reformert fromhets-tradition. Härvidlag syftar jag till exempel på oljetrycken med Jesu hjärta som motiv, vilka då och då har kunnat påträffas även i modern tid.

Att bilder, planscher och illustrationer i böcker och tidskrifter fick ett sådant gensvar inom ramen för EFSs förlagsverksamhet överraskade åtminstone i början dess ledning. Med visst fog kan man hävda att ändamålet – Stiftelsens evangelisatoriska verksamhet – fick helga medlen; nämligen att bildspridningen blev en

viktig inkomstkälla för EFS. För den goda sakens skull undertrycktes en pietistiskt motiverad tveksamhet som dess ledning ibland kände.

Inom ramen för avhandlingens tema innehåller framställningen flera delundersökningar av pilotkaraktär – som dessutom är både instruktiva och gränsöverskridande i brytpunkten mellan konst och tro. Än en gång påminns man som läsare om i hur hög grad 1800-talets religiösa konst förvaltar ett gammalt ikonografiskt arv. Även där man med rätta kan tala om innovationer både vad gäller form och innehåll – och då tänker jag särskilt på Kristusmotivet med Thorvaldsens skulptur som ett slags riktmärke – är det ändå påfallande, hur den gamla Kristusikonen från äldsta tid lever vidare även under 1800-talet; trots den tids-typiska sentimentaliseringsen och idylliseringen – enligt vårt sätt att se och bedöma.

Lika påfallande, för att inte säga överraskande, är det att konstatera att även 1800-talets dramatiska framställningar i bild av den breda och den smala vägen är förankrade i äldre kristen konst. Även detta faktum ger ett fördjupat perspektiv på 1800-talets ofta så förkättrade bildkonst. Men trots allt är det ändå förändringarna som är av särskilt intresse – något som också Hedvig Brander Jonsson dokumenterat. Därmed har hon kunnat behandla ett rikt och hittills ganska obearbetat forskningsområde.

Benkt Olén

DEN MONASTISKA BILDVÄRLDEN I NORDEN

Föredrag vid det 10:e nordiska symposiet för ikonografiska studier i Vadstena 1968, red Ann Catherine Bonnier, Mereth Lindgren, Marian Ullén. ICO/Riksantikvarieämbetet. Uppsala 1990. 157 s. ISBN 91-7192-799-9.

Sedan 1970 har nordiska forskare samlats för att diskutera olika ikonografiska frågor. Det tionde av dessa nordiska symposier hölls 1986 i Vadstena och hade som ämne den monastiska bildvärlden i Norden. Ett urval av de föredrag som hölls vid detta symposium har publicerats, dels av ICO/Riksantikvarieämbetet i en skrift med samma namn, dels i ett utökad dubbelnummer av *Konsthistorisk Tidskrift*.

Inledningsföredraget, av Erik Gunnes och med titeln "Fra Benedikt til Birgitta", presenterar klosterväsendets framväxt och utveckling intill reformationen medan övriga bidrag behandlar olika specialproblem med anknytning till symposiets titel. Några av dessa utgår från enstaka bilder eller föremål, så t ex Helena Edgrens "Dominikanbrodern i S Marie kyrka", Signe Horn-Fuglesangs "En griffel med Den gode herde (?) fra Gamlebyen, Oslo" och Eva Gudjónssons "Martinus vid Paris' port". Bland bidrag som behandlar speciella motiv kan nämnas Lise Gotfredsens "Jagten i den lukkede have" och Anna Nilséns "Bernhardinusbilder och franciskansk reformörelse i Norden".

Den sistnämnda uppsatsen läses bäst i samband med Henrik Roelvinks bidrag "Franciskanska bildmotiv i medeltidens Sverige". Roelvink är försiktigare i sina slutsatser när det gäller att avläsa inflytande från olika ordnar på medeltidens konst i Sverige än Nilsén. Han pekar på att de svenska franciskankonventen hörde till konventualerna, dvs den mindre stränga grenen av orden, medan t ex de danska klostren hörde till observanterna. S Bernhardinus, som var ett av

observanterna särskilt omhuldat helgon ur deras egen krets, förekommer trots detta i Sveriges senmedeltida konst. Roelvink noterar också att Sverige är rikt på motiv med franciskansk anknytning med de tyvärr genom restaurering svårt förvanskade kalkmålningarna i Arbogas stadskyrka – före reformationen franciskanernas kyrka – som ett av de märkligaste exemplen.

Ett viktigt bidrag är Mereth Lindgrens "De heliga änkorna. S Annakultens framväxt speglad i birgittinsk ikonografi" som behandlar en motivkrets som visserligen inte var något speciellt för birgittinerna men som kommit att omhuldas av dem och delvis påverkat deras egna ikonografiska specialmotiv. Birgit Klockars "De tidigaste birgittabilderna" redovisar de bilder av S Birgitta som tillkommit i Italien omedelbart efter hennes död men som vi tyvärr känner bara genom samtida verbala beskrivningar. I en särskild exkurs redogör Henrik Lilius för de iakttagelser som kunnat göras i birgittinernas klosterkyrka i Nådendal och sammanfattar kyrkans byggnadshistoria och ger den dess plats i senmedeltidens byggnadskonst i Finland.

Medeltidens predikningar har under senare år kommit att ägnas stor uppmärksamhet. Främst gäller detta de mycket omfattande samlingarna av predikningar som bevarats från Vadstena kloster. Bengt Ingmar Kilströms symposiebidrag behandlar tiggardordnarnas exempelpredikningar. Han kommer där in på frågan om ett samband mellan predikningarnas och kalkmålningarnas bilder och konstaterar, med all rätt, att detta är en fråga som måste utredas grundligare. Den dag då Vadstenapredikningarna i större utsträckning gjorts tillgängliga för forskningen finns bättre förutsättningar för en sådan studie.

De vidare utblickarna och åtminstone för undertecknad det mest stimulerande bidraget är Ebbe Nyborgs presentation av det krucifix i cisterciensernas klosterkyrka i Sorö från mitten av 1200-talet, som 1527 ersattes med ett nytt, utfört av Claus Berg, men som lyckligtvis bevarats. Nyborg får i denna studie tillfälle att diskutera cisterciensernas syn på kyrkorummets utsmyckning, liksom den i alla avseenden centrala plats som krucifixet på gränsen mellan brödernas och lekbrödernas kor intog. Genom att det skulle så att säga "tjänstgöra" i båda riktningarna har också den sida som vände sig mot brödernas kor försetts med bilder – det mest illustrativa exemplet på detta som bevarats till våra dagar finns i Doberan i Mecklenburg. Såvitt bekant finns inte något monumentalkrucifix från en svensk cistercienskyrka i behåll, men det finns trots det skäl att närmare undersöka om den utformning som cistercienskrucifixen tycks ha haft, inspirerat till en likartad utformning även i andra kyrkor.

Åke Nisbeth

HALLENCREUTZ, CARL F och LINDEBERG, SVEN-OLA (red)
OLAUS PETRI – DEN MÅNGSIDIGE SVENSK REFORMATORN
Skrifter utgivna av Kyrkohistoriska Föreningen, 49, samt Örebro Studies, utgiven av Högskolan i Örebro, 10, Uppsala 1994, 234 s. ISBN 91-85582-38-7, ISSN 0085-2619.

Den 23–24 april 1993 anordnade Högskolan i Örebro, i samarbete med teologiska fakulteten vid Uppsala universitet, ett vetenskapligt symposium till 500-årsminnet av Olaus Petris födelse. Föredragen vid symposiet har samlats i denna värdefulla volym och på vissa punkter kompletterats. Sverige har främst två Olaus Petri-

experter: teologen Sven Ingebrand och historikern Gunnar T Westin. Ingebrand ger här en god sammanfattning av sin avhandling från 1964. Westin, som redan 1946 publicerade sin avhandling om Olaus Petri som historiker, vittnar om hur han bl a genom Ingebrands forskning kommit att få ett klarare grepp om Olaus grundläggande ideologi. Här lyfter han särskilt fram den konsekventa fredstendensen i Olaus skildring av de flerhundraåriga unionsstriderna. Starkt framhäver Olaus ärkebiskop Jakob Ulfsson och sin egen biskop Mattias Gregerson som fredsmäklare, samtidigt som han kritiserar aggressiviteten och egennyttan hos Engelbrekt och Sturarna. Detta gick rakt emot kungens egen historieuläggning och är uppenbarligen en viktig orsak till den orimliga dödsdomen mot Olaus för landsförräderi.

I samband med det pågående bibelöversättningsarbetet har de svenska bibelöversättningarna från 1500-talet och Olaus roll i dessa ingående diskuterats. Birgit Stolt och Birger Olsson behandlar detta i var sin instruktiv uppsats, men särskilt mycket nytt har de inte att tillföra diskussionen.

Däremot kastar Sven-Åke Selander nytt ljus över frågan om Olaus Petri som psalmdiktare. Traditionellt har psalmen betraktats som ett av hans viktiga områden – både översättningar och nydiktningar – men sedan J Feuk 1971 starkt ifrågasatte Olaus roll som psalmdiktare kom även psalmskommittén att inta en skeptisk hållning, med konsekvenser för psalmbokens författarangivelser. Selander anlägger ett funktionellt grepp och ser tillkomsten av svenska psalmer som ett viktigt led i Olaus samlade liturgiska förnyelsearbete. Nästan dråplig är den nära överensstämmelsen både i innehåll och ordval mellan å ena sidan en nattvardspsalmsalm och en vigselpsalm, å den andra vissa förmaningar som Olaus infogat i mässa- resp vigselritualet. Det finns alltså egentligen ingen anledning att betvivla att de svenska psalmerna tillkommit i varje fall under Olaus huvudansvar; huruvida han själv i varje enskilt fall också hållit i pennan eller om han anlitat medhjälpare är omöjligt att säga.

Oloph Bexell skildrar Olaus som förnyare av mässordningen, enligt den ofta belysta dubbla tendensen att det som skymmer evangeliet enligt dess reformatoriska tolkning skall avlägsnas, men att å andra sidan i huvudsak den traditionella mässordningen bibehålls. Nytt i artikeln är framför allt framdragandet av bakgrunden till bekännelsen "Jag fattig syndig människa" som ofta har betraktats som Olaus egen nyskapelse. Bexell visar att den har förebilder i senmedeltida biktformulär.

Även övriga uppsatser i boken är läsvärda, men de har mer perifer beröring med tematiken för vår årsbok.

Ragnar Holte

HELLSTRÖM, JAN ARVID **BILDER. FYRA HERDABREV OM BILD OCH VERKLIGHET** Libris, Örebro (tr Norge) 1992. 128 s. ISBN 91-7194-944-5.

Jan Arvid Hellströms (samling av fyra) herdabrev är mycket olik de hälsningsskrifter som ny tillträdde biskopar i Svenska kyrkan traditionellt brukar rikta till präster och lekfolk i sina stift. Där står nästan ingenting om det praktiska församlingsarbetet – och Hellströms väg till biskopsstolen hade ju gått över

akademisk verksamhet, senast under ett antal professorsår i Uppsala. I stället ger han ett mycket personligt vittnesbörd om sitt sätt att uppfatta själva den kristna tron och dess uttrycksformer. Halvt ursäktande säger han i sitt förord:

Herdabrev som behandlar pastorala frågor väger rimligtvis tyngre efter några års erfarenhet än vid tröskeln till en tjänst som biskop [...] Jag förbehåller mig därför rätten att återkomma med fler herdabrev framöver. Deo volente...

Orden får sin markant tragiska relief i ljuset av senare händelser.

Bokens grundtema är att bilder (både för ögat och, via språket, för vårt inre öga) är nödvändiga för att uttrycka trosverkligheten, men att alla bilder är präglade av en mänsklig föreställningsvärld och därför har sin markanta begränsning: man får aldrig förväxla bild och verklighet. Bilden behöver balanseras mot mystikens *via negativa*, betoningen av att trosverkligheten i sista hand är ousäglig – möjligen kan en del adekvat sägas om vad den *inte* är. Det är klassiska insikter som här förmedlas personligt/existentiellt och med en rad moderna dialogparter.

När boken var ny (1992) såg jag någon recension där skribenten tyckte att med Hellströms grepp trosverkligheten blev alltför undflyende, eftersom den hela tiden gömdes bakom bilderna, och man blev till sist oviss om vad biskopen egentligen trodde på. Självt reagerar jag inte så. Jag konstaterar visserligen att Hellström inte anlägger något religionsfilosofiskt grepp, med energisk penetration av verklighetsfrågan. Men det är en bok av helt annan karaktär han har velat ge oss. Formen är som sagt det personliga vittnesbördets, och innehållsligt präglas framställningen framför allt av en dialog med diktare och skönlitterära författare. Hellström betonar starkt den aha-upplevelse han fick vid mötet med Dan Anderssons diktning (om denne har han tidigare publicerat en monografi), men också andra diktare får göra sina röster hörda, som Fröding, Gullberg, Lagerkvist. Och den för mig tidigare okända Gulli Michanek, som i det av Hellström redigerade psalmbokstillägget (recenserat på annan plats i denna volym), har fått ett senkommet erkännande även som psalmförfattare.

Efter ett första brev mer allmänt om bild, rit och myt följer ett andra brev, det längsta avsnittet i boken, om gudsbilder, ett tredje om Jesusbilder och ett fjärde om hinsidesbilder. Även om boken primärt har riktats till "medarbetare och medkristna i Sankt Sigfrids stift" betonar författaren bokens långt vidare syftning, och att han även haft i åtanke "människor i gränslandet" och sådana som valt att ställa sig utanför de kristna sammanhangen.

Jan Arvids herdabrevshälsning, som nu efteråt snarare kommer att läsas som avskedshälsning och andligt testamente, erbjuder en högst tänkvärd läsning, fylld av författarens andliga vitalitet och personliga charm. Den anbefalles varmt.

Ragnar Holte

MARTLING, CARL HENRIK KYRKANS ÅR OCH DAGAR

Stiftelsen Kyrkovetenskapliga Institutets skriftserie, 4, Verbum, Stockholm (tr Borås) 1993, 245 s. ISBN 91-526-2132-4.

Pensionären Martling är en flitig skribent, och här har han gett oss en bok som verkligen behövs: ett modernt liturgivetenskapligt arbete om kyrkoåret. Inom ett

hanterligt omfång ger han en faktsäckad men koncentrerad, elegant planerad framställning. Den korta ingressen har tre underrubriker: "Först kom dagarna", "Sedan kom tiderna" och "Sist kom året". Boken har fått en tredelad disposition i anslutning därtill. Under rubriken "Kyrkans dagar" skildras först veckodagarna, med tonvikt på söndagen och dennas relation till den judiska sabbaten. Därefter behandlas speciella dagar, främst i katolsk tradition knutna till Kristus, Maria, änglar eller helgon. Sist behandlas kalendrier och almanacksreformer. Under rubriken "Kyrkans tider" behandlas den historiska uppkomsten av de stora kristna högtiderna påsk, pingst, jul och deras förberedelse- respektive efterfirings-tider. Under rubriken "Kyrkans år", slutligen, skildras kyrkoåret med tonvikt på hur det aktuellt gestaltas i olika traditioner. Jag finner det speciellt värdefullt att här "det svenska året" relateras både till anglikanska, romersk-katolska, ortodoxa och reformerta liturgitraditioner.

Boken har som sagt en liturgivetenskaplig uppläggning och saknar varje inslag av uppbygglig stil. Den kan nog te sig aningen torr i sin inriktning på fakta, korta historiska bakgrundsteckningar o dyl. Men den är helt klart en fyndgruva för den som söker kunskaper på området. Jag är själv inte tillräckligt inläst på liturgihistoria för att kunna beslå författaren med eventuella misstag i diverse detaljer. Ett misstag kan jag i varje fall påtala, eftersom jag i min ungdom vid ett flertal tillfällen deltagit i firandet av den heliga Birgittas "himmelska födelsedag" den 23 juli i Vadstena; dvs hennes dödsdag, inte hennes (jordiska) födelsedag, som författaren påstår. Ett förbiseende kan jag även nämna. Eftersom författaren i sin genomgång av "Kyrkans tider" genomgående redovisar perikopval på i varje fall de viktigaste sön- och helgdagarna måste det vara ett förbiseende att ingenting sägs om pingstens perikoper.

Ragnar Holte

MELODIER TILL KYRKANS DAGLIGA BÖN. 1. Tidegårdens ständigt återkommande melodier samt kommentarer och anvisningar.

– 2. Psalterium vecka I–IV

Utgiven av Katolska liturgiska nämnden. För utgåvan svarar Anders Ekenberg. Katolska biskopsämbetet, Stockholm (tr Uppsala) 1993, 57+267 s. ISBN 91-971-989-43.

Den första katolska tidegården på svenska, *Kyrkans dagliga bön I–II*, 1990, har snabbt följts av musikmaterial till veckans tideböner. Det är ett stort material som i första hand täcker större delen av Psaltaren, uppdelad på fyra veckoserier (exkl läsgudstjänsten). Det är psalmernas antifoner som här ges; psalmtexterna trycks inte om, utan man psalmodierar direkt ur textboken, där psalmtexterna har accenter utsatta och där psalmtonerna finns angivna på bilagda lösa kort. Det ställer stora krav på deltagarna att hålla sångmaterialet samlat till en hel tidebön, men inom ordnar där vissa tideböner sjungs regelbundet kanske man småningom vänjer sig vid systemet. Eller kanske man väljer att kopiera, klippa och klistra för att få allt i rätt ordning?

Redan genom psalmtonskorten som följde med textboken vet vi att man valt en lösning med nykomponerade psalmodier efter ett enkelt mönster. Klart favoriserad är modellen med enkelaccentuerade kadenser, där såväl accentnoten som

de följande obetonade stavelserna lagts i samma tonläge. Det finns många varianter, och en del närmar sig de klassiska psalmttonerna; den traditionella indelningen i åtta psalmtoner/tonarter har också bibehållits. I melodiutgåvan har några av de klassiska psalmttonerna återvänt här och var. Men grundövertygelsen hos den för utgåvan ansvarige, Anders Ekenberg, är att de klassiska psalmttonerna på det hela taget inte passar för svenskt språk. I Del I utvecklas skälen för detta. Jag anser inte att de håller men skall inte ta upp någon diskussion här. Jag hänvisar i stället till min i denna volym ingående uppsats om musiken till den svenska tidegården. Jag kan emellertid väl inse att dessa enkla psalmtoner kan ha pedagogiska fördelar framför de traditionella. Vad jag måste fråga mig är om de har tillräcklig slitstyrka; för min känsla medför enkelheten viss monotoni. Själv har jag levt många år med de klassiska psalmttonerna, och min respekt och beundran för dem har bara växt.

Del I innehåller också nykomponerade melodier i åtta tonarter till psalm 95, "Venite", traditionell ingångspsalm i matutinen men numera i laudes. Det förvånar mig att utgivaren funnit detta vara mödan värt. I det traditionella materialet finns särskilda "Venite"-psalmodier med en mycket speciell musikalisk profil, tillhörande ett tidigt traditionsskikt inom gregorianiken. Själv anser jag det vara ett värde att i vissa fall kunna använda dem, men lämnar man detta material därhän förefaller det mig naturligare att bruka de vanliga psalmttonerna, särskilt som "Venite" numera utgör endast ett av fyra alternativ till ingångspsalm och de speciella "Venite"-melodierna inte (vare sig de traditionella eller de nykomponerade) är avsedda att brukas till övriga tre alternativ.

Del II innehåller framför allt ett mycket stort antifonmaterial. Det hänför sig till de traditionella åtta tonarterna. Det visar god kännedom om tonföljder i det traditionella materialet, men det är mera sällan man känner igen någon musikalisk helhetsgestalt tagen ur detta. Centonisation och nykomposition har spelat en huvudroll tillsammans med förenklingssträvan. Jag är kanske att betrakta som part i målet eftersom jag själv arbetat så mycket med antifoner, men jag vill ändå anmäla mitt huvudintryck att många antifoner visar svaghet i helhetsstrukturen. Vad jag kommit att alltmer beundra i det klassiska antifonmaterialet är den rytmiska dynamiken och helhetskänslan. Antifonerna består av rytmiskt sammanhållna delfraser som tillsammans skapar de melodiska helheterna. Alltför många antifoner i det nya katolska materialet känns för mig inte tillräckligt melodiskt profilerade. Förenklingsbidrar inte alltid till att melodier blir mer lättsjungna; det kan ofta vara just deras karakteristiska melodiska och rytmiska profil som gör att de fastnar i minnet, och sådant kan gå förlorat vid förenklingsringar.

Som exempel härpå vill jag anföra söndagens completorieantifon till Ps 91. Första ledet har texten "Var mig nå'dig, Gu'd, och hö'r min bö'n". Denna text lanserades av Adell-Peters och formades avsiktligt för att passa den traditionella antifonmelodin. Den svenska texten överensstämmer till stavelseantal och accenter nästan exakt med den latinska originaltexten "Misere're mi'hi, Do'mine". Ekenberg har uppenbarligen funnit Adell-Peters antifon för melismatisk och yxar ganska grovt till ett starkt förenklat alternativ, som enligt min bedömning har förlorat sin karaktär av *melodi*. Starten med sex stavelser reciterade på en och samma ton är helt främmande för antifonen som musikalisk genre, och den försvagar den verkningfulla kontrasten mellan psalmodi och antifon. Ett alternativt förfaringssätt, om man inte vill behålla den traditionella individuella antifonmelodin, är att söka inom den vidare melodifamilj som antifonen tillhör. Därinom

kan man utan svårighet hitta ett alternativ som uppfyller Ekenbergs önskemål om högst en dubbelneum inom delfrasen, och accent liggande på denna. Jag lämnar nedan ett motförslag tillkommet utifrån dessa förutsättningar (men avser inte att själv använda det i söndagscompletoriet, eftersom jag gärna vill ha kvar den ovanligt enhetligt traderade originalmelodin).

Originalmel:	g	g	a'	gf	g'a	a	g'	fg	g'
Ekenberg:	g	g	g'	g	g'	g	a'g	f	g'
Mitt motförslag:	f	f	g'a	g	g'	g	a'	g	f'
Text:	Var	mig	nå-	dig,	Gud,	och	hör	min	bön

(Att mitt förslag börjar och slutar på f utgör inget hinder för att fortsätta med andra delfrasens uppgång a-c; jfr genomgången av åttonde tonarten i min uppsats i denna volym.)

Fastän Ekenberg i övrigt är så kritisk mot att använda gregorianska originalmelodier till svenskt språk är han märkligt konservativ i valet av hymn melodier, där han mycket nära följer *Antiphonale monasticum*. Själv är jag kritisk mot hymnbeståndet i det antifonalet (se härom i slutet av min uppsats i denna volym). Bland annat finns där en mycket enkel melodi för vardagarnas laudeshymn, enligt min uppfattning så enkel att den är svår att uppfatta som verklig melodi. I varje fall ställer den starka krav på accentförhållandena i de texter den skall användas till. I första versraden reciteras alla stavelser på en och samma ton utom den tredje från slutet; denna har en accentuerad dubbelneum. Härnedan först melodin, sedan två textexempel från *Antiphonale monasticum* och två från *Melodier till kyrkans dagliga bön*. Det första av de svenska exemplen uppfyller melodins accentkrav, men det senare uppvisar en förvånansvärd okänslighet för konflikten mellan språklig och musikalisk accent. (Jag vill på intet sätt påstå att detta skulle vara signifikativt för den svenska utgåvan; det rör sig väl snarare om ett olycksfall i arbetet.)

a	a	a	a	a	a'h	a	a
Splen-	dor	pa-	ter-	nae	glo'-	ri-	ae
A-	les	di-	e-	i	nun'-	ti	-us
Du	e-	vi-	ge	som	värl'-	den	styr
Be-	ving-	ad,	skim-	ran-	de'	och	klar

Hymnen "Bevingad, skimrande och klar" skrev Frostenson på beställning för sjätte upplagan av *Den svenska tidegården*, och i musikutgåvan *Veckans laudes* har den fått sin egen, väl sångbara melodi. Men inte ens de hymner som ur svenskkyrklig tidegårdstradition tagits in i *Den svenska psalmboken* har – med ett enda undantag – fått behålla sina melodier när katolikerna tagit över dem.

Ragnar Holte

NIVENIUS, OLLE EN RASTPLATS FÖR BÖN OCH SÅNG. OM GUDSTJÄNSTENS MÖNSTER OCH MENING

Verbum, Stockholm (tr Danmark) 1993, 48 s. ISBN 91-526-2151-1.

Förre lundabiskopen och ordföranden i psalmkommittén har livslång erfarenhet av kyrkans gudstjänstliv och har bidragit med många olika slags insatser för att främja det. Här har han gett oss en anspråkslös liten meditationsbok kring olika

aspekter på guds tjänsten, inte faktsäckad, med vetenskaplig framtoning, utan skriven i uppbyggelsestil. Säkert kan den för läsaren ge sitt bidrag till att öppna nya aspekter eller att fördjupa gamla kända sådana.

Ragnar Holte

PETRÉN, PER UPPTÄCKTER – EN BOK OM PREDIKAN

Bokförlaget Gratia. Malmö 1994. 190 s. ISBN 91-87846-05-5

Per Petré, också känd som Per Edward Petré, har skrivit en bok om predikan, ganska liten till omfånget men bräddfylld av tankar kring det högst aktuella ämnet.

Inledningsvis räknar han upp vad predikan är: kunskapens ord, visdomens ord, profetia, proklamation, själavård, lovsång – och i allt detta Guds Ord, "ett oerhört anspråk" (s 9).

Ja, minst sagt. Och inte är det förvånande att alla predikningar som hålls, åtminstone på söndagarna, i alla våra kyrkor inte når upp till de kvalifikationerna.

Desto viktigare är det att predikanten inte fastnar i sina egna tankar och idéer utan tar till sig den lärdom i ämnet som finns samlad genom Kyrkans hela historia.

Och här har Per Petré mycket att lära ut till kollegor och andra, till dem som skall hålla en predikan och till dem som skall lyssna till den.

Cato den äldre sade en gång: "Rem tene, verba sequentur". Det betyder: "Håll fast vad du skall säga så kommer orden". Det finns predikningar som går i motsatt riktning, som börjar med orden, men så blir de kanske också mest munväder. Petré är tydligen medveten om denna risk, och därför börjar han sin framställning – faktiskt över hälften av hela boken – med att redogöra för saken som skall predikas, *res*, dvs själva innehållet. Här blyges han icke att i denna flumpredikotid peka på den viktiga plats i predikan som dogmatiken har; han kallar den *t o m* för den kristna trons grammatik (s 81). Man kan till nöds klara sig fram på ett främmande språk när man reser utomlands – *s k* hotelltyska eller portierfranska – men skall det bli någon mening med kommunikationerna måste man förr eller senare lära sig både glosorna och grammatiken. Och det är här det kristna trosinnehållet kommer in i predikan.

Petré pekar på sambandet mellan Gamla och Nya Testamentet. Ofta börjar vi i GT och går vidare till NT. Men han menar också att vi ibland kan gå den motsatta vägen, från NT till GT, för att öppna Ordets källor (s 34).

Hela denna bok om predikan andas själavård och själavårdslig erfarenhet bland människor. Därför vågar Petré ta upp och aktualisera den rika själavårdsskatt som Kyrkan förvaltar i sin undervisning om Nådens Ordning – där inte minst den *s k* tillämpningen rätt använd kan bli många predikanter och gudstjänstbesökare till ovärderlig hjälp (s 68f).

Den senare delen av boken tar upp frågor om predikans disposition, dess språk, framförande och annat; allt med upptäckarens entusiasm, serverat på ett friskt, ofta rent av muntert språk och sätt.

Per-Olof Sjögren

PSALMER I 90-TALET

Verbum, Stockholm 1994. 181 s. ISBN 91-526-2183-9.

Detta komplement till *Den svenska psalmboken* har arbetats fram av Svenska kyrkans församlingsnämnd, arbetsgruppen i hymnologi 1986–93. Ordförande och drivande kraft har Jan Arvid Hellström varit. Volymen utgör en fin avslutning på hans alltför korta livsgärning.

När nuvarande psalmbok antogs vid 1986 års kyrkomöte noterades behovet av ett kontinuerligt förnyelsearbete av psalmdiktning och musik för vår kyrkas gudstjänstliv. Men man önskade större rörlighet och en enklare beslutsprocess för psalmbokstillägg än för psalmboken. Den här volymen har utgivits utan föregående remisser och kyrkomötesbehandling. Ärkebiskop Gunnar Weman har avfattat ett förord där han anbefaller den till bruk.

Här finns inte mindre än 121 nummer (numrerade 801–921) som tematiskt spänner över hela psalmbokens område och som har inordnats under dess rubriker. Det är spännande med ett så stort material texter och melodier och alldeles ogörligt att göra det rättvisa i en kort recension. Dessutom vågar man inte alltid lita på första intrycket – men jag har läst och tillsammans med k hustrun sjungit igenom allt. Som många gånger förr när det gäller denna genre finner jag att det största problemet är att få fram goda melodier till goda texter. Jag kan exemplifiera med Hellströms egna texter: fem original och sju översättningar. Texterna håller genomgående god kvalitet. Men melodierna? En rad olika kompositörer har bidragit, och här finns hela spännvidden från Bäck till Strandsjö. Ingen av dessa tolv melodier får mig att riktigt ”tända till”, men Bäckes är i varje fall en av de bättre.

Bäck som psalmkomponist är ett intressant fenomen. Hans underbara tolvtonsmelodi nr 74 till Hartmans fina passionstext var från början inte avsedd som församlingssång utan utgjorde en sats i en körmässa. Men den har blivit en klassiker som koral, och min erfarenhet är att den faktiskt fungerar. När Bäck började arbeta direkt med koralskapande, förenklade han sitt tonspråk och närmade sig ibland det konventionella. Ingen av dessa melodier har väl riktigt ”slagit” (men påskpsalmen 462 är fin – varför sjungs den inte?) Bäck blev mycket uppbragt över att flera av hans koraler inte kom med i psalmboken – det var kanske snarare texterna som inte vann gillande – och hotade ett tag att dra tillbaka samtliga. Ett par refuserade Bäckkoraler – tillsammans med sina texter – gör emellertid come-back i den nya samlingen, där över huvud inte så få av de texter/melodier som inte vann psalmkommitténs/kyrkomötets gillande givits en ny chans. Det finner jag befogat i några fall. Men ingen av de tre Hartman-/Bäckpsalmerna väcker min entusiasm, och Frostenson/Bäckes nr 824 finner jag rent dålig; både text och melodi. Emellertid finns här också flera nyskrivna Bäckkoraler. En av dem är en fullträff enligt min mening: nr 808 till en mycket fin mystikladdad lovsångstext av Martin Lönnebo – hans enda bidrag till samlingen. Det är nog den psalm jag tycker bäst om av samtliga.

Mest skrivlysten bland biskoparna har Jonas Jonson varit (inte mindre än femton nummer, varav åtta original). Melodimaterialet förefaller mig genomsnittligt bättre än till Hellströms texter. Bäck svarar för ett nummer (nattvardspsalmen 831), inte dåligt, men allra bäst har enligt min mening Per Harling lyckats (med nr 813 och 840; dessutom 817, men den förefaller mig inte lika bra). Harling har medverkat i samlingen både som författare/översättare (sju nummer,

varav två original) och tonsättare (åtta nummer). Ibland har han tonsatt egna texter (nr 886 är ett fint exempel) men inte alltid. Ett verkligt fynd är nr 851, som han översatt från en kvinnlig engelsk författare och som har en utsökt melodi med bland annat taiwanesisk proveniens. En av de bästa i hela samlingen.

Kvinnliga psalmförfattare – de behövs verkligen! Det är glädjande att Ylva Eggehorn, som en tid varit medlem i arbetsgruppen, även själv bidragit med sju fina texter. Av dem har redan 843 "Barn och stjärnor" blivit väl känd och omtyckt som körsång. Hans Nyberg har gjort den utmärkta melodin. Övriga melodier till Eggehorns texter övertygar inte lika mycket. Att Eva Norberg-Hagbergs "Kom folkslag och raser" till Bertil Wallins fina melodi inte kom med i psalmboken är för mig obegripligt – här finns den som nr 806, med texten överarbetad och förbättrad. Åtta Britt G Hallqvist-texter finns med, samtliga tillkomna före psalmboken varför de rimligen har varit kända av kommittén, men ratats. Alla är väl inte omistliga, men exempelvis 876 är hellyckad i sin karakteristiska hallqvistska stil och har fått en bra melodi av hennes favorittonsättare Egil Hovland. Gulli Lundström-Michanek är för mig ett nytt namn, men hon skrev redan på 1940-talet två fina psalmtexter som först nu uppmärksammas. Nr 814 har fått en mycket tilltalande melodi av Stefan Lindblad. En genial idé var det onekligen att låta Karin Boyes klassiska "Ingen stund är såsom denna" bli psalm, och Egil Hovland har gett den en adekvat melodi (859).

Slutligen vill jag nämna två lyckade försök att framställa Gud som mor. Christina Lövestams nr 835 är en mycket kort text, tänkt att upprepas, och Jan Mattssons melodi är säkert tjänlig för ändamålet. Men en av de mest spännande i hela samlingen – både text och melodi – är Anna-Karin Hammars svenska tolkning av en originaltext av Gordon Light (nr 852), "Hennes starka vingar bär" (Guds Ande vid skapelsen liknad vid en moderfågel som bär fram livet). Refrängen skulle vinna mycket på att inledningstonerna till varje fras förändrades till åttandedels tidsvärde.

Ragnar Holte

REIMERS, LENNART, med bidrag av MADELEINE UGGLA 1000 ÅR KÖRMUSIKHISTORIA

Reimers 1992. 88 s. ISBN 91-7370-102-5.

ANDERSSON, ÖRJAN och ÖSTERHOLM, PER (red) KÖRIOSÅ. EN BOK TILL KYRKANS KÖRER

Noteria förlag, Klockrike 1994. 130 s. ISBN 91-85694-71-1

De flesta körledare brukar väl, när en ny sång introduceras, försöka sätta in den i dess stilhistoriska sammanhang. Man brukar också ha ambitionen att låta körens repertoar spänna över så många epoker som möjligt, dels därför att omväxling förnöjer, dels därför att detta breddar körens kapacitet.

Vill man gå ett steg längre och har en hyggligt notläsande kör som normalt klarar av t ex madrigaler, Buxtehudekantater och Hugo Alfvén finns Ed Reimers projekt *1000 år körmusik: 67 sånger*, varav 28 kyrkliga, från gregorianik till 1990-tal, samt kommentardelen *1000 år körhistoria*. Den ger en utmärkt orientering om nio olika epoker; enkelt, klart och med suverän överblick och balans i det komprimerade faktamaterialet.

Särskilt värdefull är påminnelsen om vilka mängder av mestadels sakral körmusik som skrivits av såväl wienklassikerna som bland andra Mendelssohn, Brahms och Tjajkovskij – samt att de lutherska koralerna förblev hos kören till mitten av 1600-talet. Beträffande gregorikaniken är det dock numera tveksamt om den varit "befriad från rytmiska mönster" (s 8); och 800–1000-talens "organum" har väl knappast fått sitt namn från orgeln därför att man kunde spela flerstämigt på den – det måste ha varit nättopp omöjligt på Winchesterorgeln och dess gelikar – utan därför att det var orgeln som höll ut de långa tonerna i *cantus firmus*?

Om materialet skall användas av mindre avancerade körer, eller i körer som håller sig till antingen världslig eller kyrklig repertoar, skulle en kassett med sångerna vara bra att ha. Annars verkar materialet passa bäst på folkhögskolans musiklinjer, musikgymnasium eller kanske körpedagogutbildning.

Lennart Reimers vidareutvecklar några tankar från föregående bok i artikeln "Kyrkokören och det svenska körundret" som också torde vara ett pionjärbete. Den ingår i boken *Köriosa*, som enligt förordet "har kommit till för att i enlighet med policydokumentets intentioner (*Musiken i Svenska kyrkan*) stimulera körverksamheten och de enskilda körmedlemmarna i våra församlingar till ökat medansvar och fortsatt värdefullt arbete i våra gudstjänster".

Boken innehåller en kortfattad kommentar till kyrkoårets söndagar, förslag till körändakter (Per Österholm), en presentation av completoriet och Laurentius Petri Sällskapets nya musikutgåva av det (Ragnar Holte), en koncentrerad och realistisk artikel om körens uppgifter och dess förhållande till tron (Per-Olof Sjögren) samt en välbehövlig genomgång av kyrkorummets symbolspråk (Carl-Henrik Martling). Örjan Anderssons sakligt fina men språkligt lite valhänta analys av Bachs symbolspråk i "Wachet auf" har kanske inte så mycket att säga körer som inte har den på repertoaren – och varken i Eulenburgs fickpartitur eller i notexempel på s 15 noteras slutkoralen i "punkterade halvnoter", "alla breve" (s 14).

En användbar ordlista över teologiska begrepp och musiktermer avslutar denna miniantologi. Få körer kan väl använda allt i den, men alla kan använda något.

Birgit Lindkvist Markström

STOLT, BENGT

GERUMS KYRKA, SVERIGES KYRKOR, GOTLAND

Volym 219. Almqvist & Wiksell. Stockholm 1994. 80 s.

Det är naturligt att Gotland tidigt tilldrog sig *Sveriges Kyrkor*-redaktionens intresse. År 1914 utkom den första volymen med gotlandskyrkor. Tidigare hade bara några upplandskyrkor publicerats. Nu återstår endast ett tiotal gotländska kyrkor längst ner i söder att beskriva. År 1994 utkom Bengt Stolts monografi över Gerums kyrka i Fardhems ting.

Gerum hör inte till de mest omtalade av öns kyrkor, men är väl värd ett besök. Den är en av arton bevarade absidkyrkor på Gotland och därmed en av dem som bäst bevarat ursprungligheten. Detta kan avläsas i den okomplicerade byggnadshistorien: kor och absid har byggts ca 1200, långhuset under 1200-talets senare

del och tornet ca 1300. Detta fick lov att avkortas i början av 1800-talet på grund av rasrisk och ger idag ett rumphugget intryck. Eljest har inga större förändringar skett i byggnadskroppen. Att man haft planer på ett utvidgat kor framgår av den ovanliga omständigheten att kyrkan har dubbla triumfbågar. Många gotlandskyrkor fick ju på 1300-talet nya, stora gotiska kor; avsikten var förstoring och gotisering av hela kyrkan, men i många fall blev det bara ett stort kor. Den inträdande ekonomiska avmattningen lade hinder i vägen för planernas fullbordan. I Gerum blev det inget korbygge alls, men å andra sidan hade det färdigställda långhus, som ersatte en äldre träbyggnad, redan hunnit få gotiska former. Det är ett stort högrest rum med mittpelare där de fyra valven av flis från sand- och kalksten är starkt kupiga.

Framför mittkolonnen står dopfunten, kyrkans äldsta inventarium, bedömd som Gotlands bäst bevarade funt. Den är från 1100-talet och härrör från pseudonymen Majestatis verkstad. Cuppan är prydd med reliefer över Jesu barn-domshistoria, medan foten uppvisar fyra bestialiska odjurshuvuden – symboler för de avgrundsmakter som dopet befriar ifrån.

Andra gamla inventarier i kyrkan är ett triumfkrucifix från ca 1200, klart romanskt till stilen men med en svag antydning till S-böjning i corpus. Än mer stramt romanskt är ett processionskors från tidigt 1200-tal, medan ett annat från 1300-talet visar den tidstypiska passionsrealismen. En stående bild av den uppståndne Jesus är av det slag som kunnat användas vid liturgiska illustrationer av Kristi himmelsfärd, en raritet i en landskyrka. Från Gerum härstammar också en madonna, nu i Gotlands Fornsal, som dateras till tidigt 1500-tal men är till typen mycket äldre; den sittande madonnan är vanlig i romansk och ännu i höggotisk stil men sällsynt under senmedeltiden, då Maria i regel avbildas stående med barnet. Av det en gång så rika glasmålningsbeståndet återstår nu bara en hel ruta, en framställning av S:t Olof från 1300-talet. Kalkmålningar från skilda århundraden finns också att studera i Gerum, där dessutom en av landets äldsta kyrkklockor bevarats. Den har typisk 1200-talsform.

I liturgiskt avseende är Gotland inte så framträdande som när det gäller det rent konsthistoriska. Gerums kyrka har sålunda bara en fyrstämmig orgel, som 1966 fick ersätta ett harmonium från 1919. Tidigare hade man fått nöja sig med ett psalmodikon som enda musikaliska hjälpmedel. Man har bara en enda mässhake, anskaffad 1954. Då hade kyrkan i mer än hundra år varit utan mässkläder; den svarta kappan hade nyttjats året runt. Efter reformationen har Gotland varit påfallande fattigt på textilier – en märklig kontrast till arvet i övrigt från den gamla Ecclesia Gutnensis.

Bengt Ingmar Kilstrom

STOLT, BENGT MEDELTIDA TEATER OCH GOTLÄNSK KYRKOKONST. PARALLELLER OCH PÅVERKNINGAR

Ödins förlag Hanseproduktion AB, Visby (tr Uddevalla) 1993. 150 s.
ISBN 91-85716-69-3

Docenten Bengt Stolt har på nytt begåvat den medeltidsintresserade läsaren med ett spännande material kring förhållandet mellan det liturgiska dramat och kyrkokonsten.

Boken börjar med ett kapitel som allmänt skildrar den medeltida teaterns framväxt från 900-talet med sina enkla gestaltningar av något moment i gudstjänsten till sinnrika teaterspel vid medeltidens slut.

Bokens centrala del behandlar texttraditionens betydelse för i första hand Gotland. Det första huvudavsnittet tar upp frågan om hur gudstjänsten kunde dramatiseras, framför allt då vid påsk och Kristi himmelfärdshelgen. I det andra huvudavsnittet ägnar Stolt uppmärksamheten åt hur den medeltida konsten kan återspegla scener från den medeltida teatern. Den tredje huvuddelen tar upp ett särskilt motiv i Sanda kyrka, nämligen den muralmålning som framställer Mjölkestölden och där Stolt menar att en predikoberättelse i dramatisk utformning har legat bakom.

Boken avslutas med ordförklaringar och noter samt ett *Summary*. Allra sist finns en förteckning över tyska kyrkliga spel samt litteratur- och ortförteckning.

Stolt för en diskussion i boken huruvida konsten återspeglar de dramer som uppfördes i kyrkorna eller om man hämtade inspiration från konsten till de scener som ingick i dramat. Han är noggarna med att betona att det inte finns några skriftliga källor, men att olika detaljer i kyrkornas inredning vittnar om att kyrkliga spel bör ha förekommit. Även konsten – muralmålningar, skulptur och glasmålningar – vittnar om nu förlorade spel, anser Stolt.

Kanske har man lättare att godta argumentationen att – trots frånvaron av skriftliga belägg – mycket av den bevarade skulptur som finns i kyrkorna i kombination med inredningsdetaljer är troliga belägg för dramatiska framföranden, t ex spel vid Kristi himmelfärds dag. Här bygger Stolt på forskningar av Ulla Hastrup.

Däremot kvarstår frågetecken för min del när Stolt på s 12, figur 2, visar heliga tre konungars uppvaktning av Maria och barnet på dopfunten i Eke av mästaren Sigraf och skriver "kanske med julspel som förebild". Nu förekommer ju denna bild redan i Priscillakatakombens Cappella greca i Rom från 200-talet – och då lär väl ännu inte julspel ha varit för handen.

Samma förhållande gäller motivet Handtvagningen, s 77, endast förekommande i Gothems kalkmålningar. Stolt skriver: "Den ingår från högmedeltiden i de kyrkliga spelen". Det är nog riktigt men den är också ett motiv vi finner på de fornkristna sarkofagerna, exempelvis Junius Bassussarkofagen i S Pietro, Rom, daterad till 359 e Kr.

Dessa frågetecken är dock små anmärkningar i marginalen till en utomordentligt rik och stimulerande bok när det gäller diskussion av de frågor som rör det liturgiska dramat och dess återklang i kyrkornas inredning och konst.

I och med kapitlet med ordförklaringar längst bak i boken blir Stolts bok mycket användbar att sätta i händerna på den som vill besöka kyrkorna på Gotland och därur hämta både kunskap och inspirerande uppslag till nytänkande inför den medeltid som man förr kallade för den mörka men som nu allt fler förstår var den ljusa medeltiden.

Lars Djerf

SÖDERPPALM, KRISTINA (red)

DÖDENS RITER

Carlssons i samarbete med Göteborgs stadsmuseum 1984. 189 s.

Dödens riter. Titeln låter kanske lite kantig och kall, en smula avskräckande i en tid när döden nästan blivit tabu. Men det här är en mycket läsvärd bok med ett brett och varierat innehåll. En tilltalande layout med intressanta och medvetet valda illustrationer förstärker läsoplevelsen. Bakgrunden är den utställning om döden som visades på Kronhuset i Göteborg i slutet av förra året.

Redaktören har valt att låta ämnet belysas från ett brett spektrum. Olika författare ger sina bidrag. Bland dem finns både etnologer, kyrkohistoriker och litteraturvetare. Artiklarna varierar i angelägenhet och omfång. Men just bredden är bokens styrka; språket är genomgående lättläst och många författare skriver på ett medryckande och engagerat sätt.

Lundaprofessorn Nils-Arvid Bringéus beskriver vår hållning till döden. Den har förändrats mycket sedan det gamla bondesamhällets dagar. Då var döden ständigt aktuell i människors medvetande. Idag döljs den för våra ögon. De flesta dör på lasarett och vårdinrättningar. Inte bara barn utan även många vuxna möter idag bara döden på TV-skärmen.

Mona Lorentzson, antikvarie vid Göteborgs Stadsmuseum, berättar om konsten att dö på rätt sätt under medeltiden, om själamässor och begravningsbruk. Fil dr Henrik Ahnlund tar i ett spännande kapitel upp den lyx som utmärkte kungliga begravningar i äldre tid. Med tanke på alla förberedelser som skulle vidtas, är det inte underligt att tiden mellan dödsfall och begravning blev lång. Karl X Gustav dog i Göteborg den 12 februari 1660. Begravningen skedde i Stockholm den 4 november samma år och hade då alltså föregåtts av nio månaders förberedelser.

Den sista avrättningen i Sverige ägde rum år 1910, och i ett avsnitt berättas om hur den dödsdömde fången förbereddes inför mötet med bödeln. Anders Gustaf Dalman, Sveriges siste skarprättare, ser mer ut som Maurice Chevalier där han med stråhatt på huvudet betraktar oss på en helsidesbild.

Ett par kapitel behandlar ämnen med påtaglig västkustanknytning som synen på döden bland Bohuskustens schartauaner, arbetarbegravningar i Göteborg vid sekelskiftet och äldre kyrkogårdsmiljöer i samma stad. Det mångkulturella samhället speglas genom inblickar i romersk-katolska, ortodoxa, judiska och islamska förhållningssätt inför död och begravning.

Kerstin Wallin, journalist på *Göteborgs-Posten* med religion och livsåskådning som specialitet, skildrar i ett par välskrivna artiklar en begravningsbyrå i Mariestad och sin egen upplevelse av sorgen vid faderns död. "Ju större delaktighet en människa känner i tillvaron, desto större möjligheter har hon att mogna i sin sorg", skriver hon. Det är säkert sant. I bokens förord uttalas förhoppningen att den skall ge människor anledning att samtala om döden och medverka till att åter göra döden till en del av livet. Det är ett gott syfte. Och visst väcker läsningen tankar och frågor som stimulerar till samtal. Läs boken! Den är värd det!

Lars Bondeson